

A székely néprésznev őmagyar történetéhez

1. A székelységről a XII. század első harmada előtti időből konkrét, írott emlékek semmit nem vallanak. Nevük s egyúttal létük első említésével a XIV. századi krónika-együttesben találkozunk, 1116-ra tehető hadi események leírásában: „Bisseni atque *Syculi* vilissimi” (SRH. 1: 436). Ugyane forrás egy másik csatával kapcsolatban 1146-ból idézi fel nevüket és szerepüket: „Bisseni vero pessimi et *Siculi* vilissimi” (uo. 456). Ezek az adatok ugyan fontos fogódzók, de nem jelentik azt, hogy a székelység mint sajátos jelle- gű és megkülönböztető elnevezésű népcsoport nem létezett nevének feltűnésénél ko- rábbi időben is. A filológiai kutatás bőven kiderítette, hogy a székelyek mai hazájukba való áttelepülésük előtt, amely a XII. század végével kezdődő időfolyamatra tehető, a Kárpát-medence akkori magyar nyelvterületének a peremein, fontos közlekedési útvona- lak mentén helyezkedtek el, számos, egymástól külön álló csoportban.

Mіндеzen ismeretekből a *székely* — középletin írásbeliségben *Siculus* — néven emlegetett néprészlegről legkorábbi státusára nézve a következők állapíthatók meg: 1. Az Árpád-kornak viszonylag korai szakaszában külön társadalmi csoportként, megkü- lönböztető névvel tartották számon őket. 2. Számos csoportjuk közül több is az ország nyugati felében élt, erre vonatkozó történeti és nyelvöldrajzi kritériumokon túlmenően aligha véletlen, hogy említett hadi részvételeik is nyugati határvidéki telephelyeik köz- vetlen közelében: a Moravába ömlő Olsavánál, illetőleg a Lajta mentén történtek. 3. Katonai, elsősorban határvédelmi, útbiztosító feladatokat láttak el; elnevezésük foglal- kozásnévből vált néprésznevvé. 4. Különböző csoportjaiknak már a mai Székelyföldre tele- pítésük előtt magyar volt az anyanyelve. A székelyeknek mindez a jellegzetességük leg- följebb a XI. századra vonatkoztatható kellő valószínűséggel, korábbi időkre, a honfoglalás korára vagy pláne még előbbre szóló következtetésekre mind kevésbé jo- gosít fel.

Az Árpád-kori székelység helyzetének eme történeti szempontú rövid foglalata után most már szorosabb értelemben vett nyelv- és névtörténeti kérdések tárgyalására térhetünk rá, melynek középpontjában magának a *székely* néprésznevnak az ügye, egy- ben eredetmagyarázata is áll. Fontos azonban mindjárt megjegyezni, hogy megrögzött hiedelmekkel szemben azon névtípus etimonjának a megfejtése, amelybe a nép-, nép- rész- és törzsnevek tartoznak, nem nyújt megfelelő lehetőséget viselőik származásának, nyelvének, etnikumának kiderítésére, inkább csak a névadás egykori környezetét illetően adhat némi fogódzókát.

A *székely* név eredetének kiderítésével jó másfél évszázada küszködik a „modern” tudomány, máig eredménytelenül. Anélkül, hogy az e kérdéskörbe vágó töméntelen meny- nyiségű szakirodalmi háttér felsorolásába belebocsátkoznék, csupán arra utalok itt össze- foglalóan, hogy e név megfejtési kísérleteinek legtöbbször két fő típusba sorolható. Az

egyik felfogáscsoport a névben a szokványos uráli—finnugor morfológiai szegmentálásnak megfelelő, de persze önálló magyar nyelvi struktúrát lát, zömmel egy *szék*-féle tövet és egy *-ly* képzőt föltéve. A másik kísérlet típus alakilag többé-kevésbé hasonló kelet-európai nyelvi megfelelőket részesít figyelemben, ott is általában török párhuzamokat keresve. Az utóbbiak közül különösen két magyarázat futott be hosszú, önmagába sokszor visszatérő pályát: egyfelől egy kikövetkeztetett **siki*l 'herceg, nemes', más magyarázat szerint 'szökevény' jelentésű török közszó képezte alapját; másfelől egy Volga vidéki bolgár-török néprészlegnek IX—X. századi mohamedán forrásokban szereplő *.s.k.l.*, *.sk.l.*, *.s.g.l.*, *.sg.l.* neve, melyet **eszekel*, **eszkel*, **iszikil*, **iszkil* formában szokás emendálni. Mind a magyar nyelvből kiinduló, mind az idegen nyelvi eredetre alapozó származtatásokat ugyan már sokszorosan cáfolták, mégis ha az egyes kutatók teóriáikba beleilleszthették valamelyiket, rögvest újraélesztették ezeket. Pedig a névmagyarázatok sikertelenségének oka a történeti közelítés hézagaihoz mutatis mutandis hasonlóan nyilvánvaló: nyelvészeti oldalról sem rendelkezünk az ügyben mérvadó fogódzókcal, illetőleg amelyeket fölhoztak, azok egytől egyig hibásak.

Az alábbiakból a részletekre nézve is ki fog tűnni, mért nem kívánom a *székely* néprész név meddő megfjéti kísérleteit e helyütt tovább szaporítani vagy akár valamelyik eddigi próbálkozást újabb körítéssel fölmelegíteni. Ez azonban nem jelenti azt, hogy nevünk nem kell nyelv- és névtörténeti szempontból tüzetes elemzés alá vetni, közelebből pedig ómagyar nyelvi alakját ne kellene mindenképpen meghatározni. Ezt ugyanis eddig senki el nem végezte, noha nyilvánvaló, hogy a névvel kapcsolatos bármiféle nyelvi magyarázatnak csak ebben van adva az egyetlen reális kiindulási lehetőség, időben akár visszafelé, akár előre tekintve ez az alfája és az ómegája.

Az ómagyar nyelvi formára a közvetlenebb érintkezés szempontjából számba jöhető környező nyelvek legföljebb bizonyos vonatkozásokban szolgálnak segítségül; ezek ugyanis egyrészt mind a magyarból való kölcsönzések, másrészt átvételi idejük nem állapítható meg pontosabban, illetőleg csak néhányuknál gondolhatunk középkori jövetelre. A román *secui*, R., N. *săcui* a XV. századból adatható (TAMÁS, RumEl. 686), a szerb-horvát *Sekelj* írásbeli felbukkanása XVI. századi (HADROVICS, UngElSbkr. 447); vö. még ukrán *cekeň*, bulgár *cekez*, német *Szekler* stb. Alig valószínű különben, hogy közülük bármelyik már a korai Árpád-korban átkerült volna valamelyik szomszédos nyelvbe népi, beszélt nyelvi szinten vagy az írásbeliség közvetítésével, és ennek a kölcsönzései folytatódna a későbbi idegen nyelvi megfelelésekben. Ennél az areális körnél távolabb tekintve már csak a találgatás, a pusztai alaki hasonlóság számbavétele vihetné a kerestést, a történeti nyelvészet azonban ezt az utat nem járhatja.

2. Figyelmünket tehát szükségszerűen a konkrétan megfogható hazai források, korai írásbeliségünk felé kell fordítani. Mivel a szóban levő névelem már itt három szemantikai kategóriában, valamint két nyelvi szinten bukkan föl, e kategóriák tárgyunkra nézve fontos egyedeinek nem kerülhet meg sem az egyenkénti számbavétele, sem egymáshoz való viszonyuk tisztázása. Az áttekintésben a nyelvi fejlődés menetét is szem előtt tartva népnév → személynév → helynév sorrend kínálkozik, a kronológia szempontjából pedig — tekintettel elsősorban a krónikákra — a források keletkezésének valóságos vagy hozzávetőleges rendje látszik célravezetőnek. A szakirodalmi hagyományok miatt a kétségkívül számbaveendő adatok mellett a vitatható, illetőleg vitatandó esetekkel is foglalkozni kell.

A) Néprész névként, mint a társadalmi csoport általános, nem személy- vagy helynévben megjelenő jelölője: a) A hazai latin írásbeliség okleveleiben: 1210/1250: *Siculis* (JAKÓ, ErdOkl. 133), 1222: *Siculorum* (uo. 157), 1224: *Syculorum* (SzekOkl. 1: 5), 1235—1270/1581: *Siculi* (GYÖRFFY 1: 403, Baranya megye!), 1258:

Siculos (SzékOkl. 1: 13, Pozsony megye!) stb.; a *Siculus* típuson kívül más latin alakváltozatot oklevelekből nem ismerek. — A gesztában és a korai krónikákban: Anonymus: *Siculi* (SRH. 1: 101), *Siculorum* (102), *Siculis* (102, 103), *Sicli* (104); Kézai: *Zaculos* (SRH. 1: 162), *Zaculi* (162), *Zaculi*, más szövegvariációban *Taculi* (163), *Zaculis* (184); XIV. századi krónikaegyüttes: *Zekul*, más szövegváltozatokban *Sekul*, *Zekel*, *Zaculos*, *Siculos* (SRH. 1: 279), *Zeculi*, más szövegváltozatokban *Siculi*, *Zeceli*, *Zekylii*, *Zakuli* (279), *Syculi*, más szövegváltozatban *Siculi* (436), *Siculi* (456), a két utóbbi adat ideje a krónikaszöveg leírasi koránál jóval korábbra, 1116-ra és 1146-ra határozható meg (l. előbb). Az a zűrzavaros alakíság, amely mindhárom krónikaszövegben tapasztalható, sajátos okokra megy vissza, a *Siculi* típusú „alapformán” kívül nem szabad bennük a korabeli latinítás különleges írásváltozatait keresni, pláne mögöttük levő egykori magyar kiejtésre következtetni. E vegyes írásképp magyarázataát a krónikaszövegek többszörös másolati volta, illetőleg alapszövegeik hibás olvasatai adják meg. A teljesen rontott formákon túlmenően világosan felfedezhető viszont bennük a *székely* néprész név egykori magyar nyelvi írásformáinak a krónikamásolókat befolyásoló hatása, melyet a latin névalakokba átvitt *z-s*, *e-s*, *k-s* írásmód is jól jelez. E bizonytalanságok ellenére a korai hazai latin *Siculus* írásforma alapvető jellegét a maga első szótagi *i*-jével szilárdnak vehetjük, latin írásbeliségünknek még hosszú évszázadokig tartó ebbéli egyöntetű folytatása is ezt igazolja. — b) A magyar nyelvű írásbeliségben, főnévi—melléknévi értékű saját nyelvi néprész névként: Először sajátos összetételszerű szerkezet jelzői tagjaként egykori székely hadiszervezet megnevezésében fordul elő, a maga köznévi nemében feltűnően korai felbukkanásként: 1217/1550: „de centurionatu *Seculzaz*” (VárReg. 208.), Bihar megyei lokalizációval. Ilyenmű további adatai jóval későbbiek: 1395 k.: „siculus: *zekel*” (BesztSzj. 79.), 1506: *Zekeliseg* (OklSz. 901), 1553: *Szekőlyőkbe* (UEW. 2: 1407), 1566: *Zekelsegwknnek* (SzékOkl. 2: 183) stb. Hogy az ide sorolható első adat nemcsak a Váradi Regestrumban jelentkezik a többi efajtához képest kirívóan korán, hanem még a jóval utóbbi Besztercei Szójegyzék-beli előfordulást is jó egy évszázaddal követi a magyar köznévi újabb példája, azt a magyar nyelvű írásbeliség kései indulása magyarázza; addig a hazai latinításban egyöntetűen a *Siculus* járja. Egyébként minden, e kategóriába vonható magyar nyelvi adat első szótagú *e*-zű írásmódú.

B) Személynevekben: [1131]: *Scichul* (CAH. 44); 1308 k.: *Zekul* (OklSz. 901), 1310: *Zekul* (uo.), 1343: *Zekel* (KÁZMÉR, CsalSz. 982) stb. Az első adat a bakonybéli apátság sószállító munkásai egyikének neve, Sár ispán ítéletleveléből. Ugyanez a személy és neve azonos névkörnyezetben szerepel a Szent László nevében kiállított, 1086-ra keltezett bakonybéli birtokösszeírás harmadik részében, *Scicul* alakban (DHA. 255). Az oklevélnek ez a része azonban a XIII. század harmincas éveiben keletkezett hamisítvány: a sószállítók teljes névsorát az említett ítéletleveléből írták ki, mégpedig tendenciózusan megváltoztatott helyesírással (l. JAKUBOVICH: MNy. 1924: 13—4; GYÖRFFY: DHA. 247). E név egyetlen filológiailag hiteles alakja csupán az 1131-i; *i-s* formájú, ’székely’ jelentéstartalmú személynevek példajaként megsokszorozni eleve nem szabad. — Minden körülmény mellett szól különben, hogy valójában az ítéletlevelé kizárólag filológiailag hiteles adatának sincs köze a székelység nevéhez. Ide való asszociatív kapcsolódását már az kétséges teszi, amit a népcsoport korai katonai szerepéről tudunk; mint másutt kimutattam (l. Név és történelem 169 kk.), a sószállítók (sahtosok) az Árpád- és Anjoukorban speciális foglalkozású szakemberek voltak, székelyek közéjük aligha kerültek. Igaz, hogy e mesterség ősöinek Erdélyhez kötöttsége — bár nem feltétlenül mindig erdélyi származása — általában valószínűnek mondható, de ez a körülmény a Sár ispán-féle oklevél szóban levő személye nevének ’székely’-t jelölésére közel sem bír bizonyító erővel, tekintve hogy a székely néprészlegek számottevő hányada a korai Árpád-korban

nem Erdélyben volt területileg honos. Semmiképpen nem lehet véletlen továbbá, hogy az 1131-es oklevél adata a maga nemében: *i*-s írásmódja miatt nemcsak unikum lenne székely vonatkozású tulajdonneveink között, hanem időben feltűnően korai és elszigetelt attól a személynévi csoporttól, amely valóban a *székely* néprésznevet hordozza, és kivétel nélkül szókezdő *z*-s, első szótagi *e*-s és intervokális *k*-s írásmódja tanúságaképpen biztosan magyar nyelvű írásbeliség tartozéka. Végezetül fölötte gyanús, hogy az ítélettel filológiailag hiteles adata *ch*-s írásmódú, amely *k*-t jelölő mivoltában ez időben ritkább; ezen túlmenően ennek az oklevélnek a magyar névanyagában a vokális előtti *k* hang jele általában *c*. Inkább valami más személynév rejtőzhet tehát az adat mögött. A XIII. századi oklevél-hamisítvány *e*-s jelölésére alkalmasint a néprész név latin *Siculus* alakjának beleérzése hathatott. — A szakirodalomban tévesen e körbe vont, az ómagyarban gyakori *Sikola* személynévek: l. pl. 1211: *Sicula* (PRT. 10: 507), 1219/1550: *Sicula* (VárReg. 147.) stb. szláv eredetűek; vö. cseh *Šikola*, lengyel *Sikola* stb.

C) Helynevekben: 1213/1550: *Scetul* (VárReg. 265.), [1291—4]: *Zecultelek* (GYÖRFFY 1: 666), ma *Székelytelek*, Bihar m.; 1220/1550: *Zekul* (VárReg. 17.), ennek körzetében, illetőleg neki megfelelően: 1324: *Paratzekul*, 1329: *Louazscekul*, 1361: *Pispukzekel* (CSÁNKI 3: 450), ma *Nagy- és Kisszékely*, Tolna m.; 1278: *Zekulhyd* (GYÖRFFY 1: 666), ma *Székelyhid*, Bihar m.; 1284: *Zekul* (ZichyOkm. 1: 59), ma *Székely*, Szabolcs m.; 1333/1334: *Zekelberch* (GYÖRFFY 2: 48), Doboka m.; stb. Mint ismeretes, korai írásbeliségünkben az általában latinosított népevekkel, tisztségnevekkel stb. szemben a néprészneveknek a személynévanyagban, de főként a helynévanyagban megrögzült írásformái általában igen híven tükrözik az egykori magyar nyelvhasználat élő nyelvi, vulgáris változatait. Nos, a székelység nevéhez kapcsolódó összes idézett helynév és természetesen a fel nem sorolt többiek is teljes mértékű egyöntetűséget mutatnak első vokális *e*-s írásmódjukkal, *i*-s írásváltozatnak bennük sehol semmi nyoma, így csak tovább erősítik az e tekintetben már számba vett magyar nyelvi közneveknek, valamint a személynéveknek ide vágó tanúságát. A helynevek második vokálisa váltakozva *u*-s és *e*-s variációt képvisel, a nem közölt adatokat is számbevéve az *e*-s írásmód fokozódó jelentkezésével.

3. A székelyek neve ómagyar adatainak felsorolása, valamint máig érvényes népi nyelvi változatainak (*székej*, *székőj*) ismerete alapján e néprésznevünk korai ómagyarban használatos formáira most már levonhatók a megfelelő következtetések, sorra véve a név alkotó elemeit. E tekintetben szükség esetén nem kerülhető meg az eddigi magyarázó, megfejti kísérletekhez való viszonyítás sem.

Az olyan morfológiai struktúra, amelyben a *székely* néprésznevet adataiból megismerhették, szigorúan történeti és nem leíró szempontból legfőljebb továbbtoldalékolással (*székelye|k*) változik, alap-lexéma mivoltában nem. Ez persze nem jelenti azt, hogy ne változhatott volna előzményében is, föltéve, ha egyáltalán lett volna valamilyen más struktúrájú előzménye, és ha lett volna ebben bármily változásnak oka és lehetősége, mert a találgatások mezejére ez esetben sem lehet nyelvészeti bizonyítás nélkül lépni. A morfológiát illetően az eddigi szakirodalomban, főként az említett mohamedán források alapján **eszekel* vagy **eszkel*, **iszikil* vagy **iszkil*-féle előzményben emendált formára nézve kétféle elképzelés tért vissza ismételtelen: szókezdő vokális feltevése három- vagy kétszótagos struktúrában, továbbá szóbelseji hangátvetés feltevése, részben a szótaghatár módosulásával is (l. legutóbb is KRISTÓ: Historia manet. Volum original Demény Lajos emlékkönyv. Kolozsvár, 2001. 228—32). Egyik feltevésnek sincs nyelvtörténeti lehetősége, sem elméletileg, sem a tényleges bizonyítás analógia-hiánya miatt. A kérdést természetesen elsősorban magyar nyelvi szempontból kell értékelni, mert ha e nyelvelemünk-

nek volt írásbeli felbukkanásánál korábbi élő nyelvi előzménye, mint ahogy magától éretődően a XII. század elejénél akár rövidebb időre visszamenően lehetett is, sőt ha ez az idevágó feltevések szerint netalán idegen nyelvi előzmény létét is magában foglalta volna, a névnek magyar nyelvi lexéma-fejlődésen mindenképpen át kellett mennie, hogy eljusson első tényleges adatai tükrözte formájához. Márpedig a magyar első szótagi hangsúlyos nyelv lévén szóeleji vokálist nem veszíthetett és nem is vesztett, ennek a fonémának az őmagyarban meg kellett volna maradnia; sőt nyelvünkben szókezdő vokálisok gyakorta éppen keletkeztek is: *esztergár, iskola, ösztöke* stb. Továbbá az emendált VCVCVC (*eszkelel* típusú) alak VCCVC (*eszkele* típusú) struktúrává akár a magyarban is könnyen válhatott volna, de az utóbbiból a CC (*szk*) kapcsolatnak semmifajta, tehát sem ejtéskönnyítő vokális betoldása, sem hangátvetés révén bekövetkező feloldása nem jöhet számításba, a VCCVC struktúrában ugyanis a kapcsolat a könnyű kiejtés egyáltalán nem akadályozó szótaghatárt (!) képez, nincs is megszüntetésére egyetlen nyelvtörténeti példánk sem; sőt a magyarban — de nemcsak ott — éppenhogy százsámra keletkeztek ilyen alakulatok: *ország, szolgál, sárkány* stb. Egy **eszkele* > *szekel*-féle hangátvetésről tehát szó sem lehet.

Ami a *székely* fonetikai—fonológiai problematikáját illeti, tudománytörténetünk folyamata során lényegében itt is az imént látott szemléleti és gyakorlati (hangtörténeti) hibázások érhetők tetten: a név őmagyar hangalakját a kutatók a maguk magyarázati teóriáihoz igyekeztek igazítani, többnyire ma már túlhaladott nyelvtörténeti tézisekre támaszkodva vagy legalábbis azokra hivatkozva. Ez ügyben a legkritikusabb kérdés kétségtől a név első szótagi vokálisa körül adódik. Ennek jórészt eredeti, illetőleg átvett *i* minőségben való megállapítása négy, nem megfelelően értelmezett körülményből fakad: a korai magyar nyelvi adatok filológiailag néves számbavételéből; a hazai latin *Siculus*-nak a magyar nyelvi hangalakra is vonatkoztatásából; a feltett idegen nyelvi előzményekhez, így a török *sikil*-hez és az emendált *iszikil, iszkil*-hez igazításból; belső magyar *szik*-féle tövekből származtatásból.

Mint láttuk, a néprésznevre ténylegesen vonatkozatható őmagyar adatok közt nincs valós kiejtési értékkel bíró *i-s* írásmódú. — A latin *Siculus*-ról régóta kimutatták, hogy az latin nyelvű írásbeliségünk korai művelőinek azonosítási ötletéből, tudálékosságából fakad: a székelyek magyar nevére először valószínűleg krónikásaink alaki hasonlóság alapján alkalmazták Szicília ókori lakóinak a latinban szokásos *Siculus, Siculi* megnevezését (TESz. 3: 701, l. még az ottani vonatkozó irodalmat; vö. még UEW. 2: 1407). — Az idegen nyelvek felé tekintő eredeztetések közül a török *sikil* 'herceg, főúr; szökevény stb.' első szótagi *i*-je e sokszor felmelegített, megannyi sebből vérző magyarázatban (l. már THURY: ErdMúz. 1898: 244 kk., l. még pl. NÉMETH: Száz. 1935: 133—4; cáfolatát l. HASAN EREN: MNy. 1943: 205 kk.) a magyar név kérdéses vokálisával semmiképpen nem harmonizál. Az **iszikil*-féle emendációknak második, az **iszkil*-félének első szótagi *i*-jére szakasztott ugyanez vonatkozik; az **eszkele, *iszkil* ötlet cáfolatát l. NÉMETH: Száz. 1935: 133—4, Uő., HonfKial.² 17). Hogy a magyar névalakban első szótagi *i* sohasem hangozhatott, azt nemcsak a magyar adatok *i*-jének teljes hiánya, mindig csak *e-s* írásmódú változata bizonyítja, hanem az a szilárd tény is, hogy a *székely* élő nyelvi-nyelvjárási alakjaiban soha sincs *é ~ í* váltakozás; ezt a tényt nemcsak a név első szótagi *ë ~ é*-jének, de persze *i ~ í*-jének hiányaként is elengedhetetlenül szükséges számba venni. E vonatkozásban közismert hangtörténeti tételekre is kénytelen vagyok utalni. Tárgyalt nyelvünk első szótagi nyílt vokálisa minden valószínűség szerint már az őmagyarban hosszú időtartamú, nyílt *ē* volt, kevésbé valószínű ugyanis, hogy a nevében szorványosabb hangváltozások: akár hangsúly okozta nyílt *e > ē* nyúlás, akár a korábban nyílt *ē-s* *szék* 'Stuhl, Wohnort stb.' szavunk analógiás hatása érvényesültek volna. Az őmagyarban

még gyakori nyílt hosszú \bar{e} hangelem a XV—XVI. század folyamán nyelvterületünk nagy részén köztudottan \acute{e} -vé záródott, csak a palóc nyelvjárasterület egy részén és egy-két nyelvjárásszigeten őrződött meg néhány speciális struktúrájú szóban (*kēz̄, iēl, szēk, jēg* stb.), ellentétben az eredetileg is zárt hosszú \acute{e} -vel, amelynek máig mindig vannak i -ző variációi (*lilek, bíres, kik, szíp* stb.). — Az a származtatás, amely a *székely* tövében *szik* ~ *szék* 'Alkaliboden, Natronsalz, sumpfiger Boden, natronhaltiger Flußbett stb.' szavunkat vagy szavainkat látja (l. BALÁZS, M. deákság 261 kk.), a fenti okok miatt már eleve nem jöhet számításba, nem szólva a súlyos jelentésbeli nehézségekről. Itt lehet megjegyezni, hogy az a régtől fogva forgó magyarázat, mely szerint a *székely*-ben *szék* 'Stuhl stb.' szavunk továbbképzése rejtőzne, szemantikailag szintén nem támasztható alá, annak ellenére, hogy a két szó hangtörténete a fentebbiek szerint az eredeti nyílt \bar{e} -ben teljesen egybeesett. — Summa summarum: tárgyalt néprésznevünk első szótagi hangzójának nyelvállásfoka mindig alsó volt, s ez a körülmény kizár mindenféle i -s előzmény-kombinációt.

A *székely* név történetének és származásának magyarázói a hangstruktúra második vokálisában szinte kivétel nélkül ómagyar \ddot{u} -t, illetőleg azzal váltakozó i -t tettek föl. Ez a felfogás többféle megfontolásra ment vissza. Egyik fő oka kétségkívül a *Zekul* írásmódú korai magyar adatokban jelentkező u betű egykori \ddot{u} jelölési értéke volt, mely az élő nyelvben illabiális i -vel is váltakozhatott. Másik erősen számbajövő tényezőjének az elképzelt török nyelvi előzmények (**sikil*, **iszkil* stb.) második i -jének folytatásaként felfogott magyar i ~ \ddot{u} megfelelés bizonyult. Sőt fölmerült az is, hogy a hazai latin *Siculus* második szótagi u -ja is török **sikil*, **sikül* előzmény magyar folytatásának tükrözője (ez utóbbira vö. PAIS: SRH. 1: 102 jegyzet, UÓ.: MNy. 1943: 205). Mai hangtörténeti ismereteink szerint azonban a palatális hangrendet tükröztető korai magyar adatok u -s jelölésének hangértéke sokszor nem felső, hanem hangsúlytalan helyzetben is sokkal valószínűbben középső nyelvállású fonéma, tehát nem \ddot{u} , hanem \ddot{o} . A korai ómagyarban ugyanis már bőven megvolt ez utóbbi fonémánk, létrejöttéhez nem szükséges régebbi elképzelésű \ddot{u} > \ddot{o} nyíltabbá válás feltevése; s hangsúlytalan szótagi fonetikai helyzetben ez az \ddot{o} érvényesült is, csak ekkor még nem alakultak ki későbbi jelölésmódjai, hanem — miként az azonos nyelvállású o fonéma esetében is gyakorta történt (*borum*, olv. *barrom*, l. pl. 1256: *Borumlok*: OklSz. 53) — latin betűs írásrendszerünk kezdeti kényszerűségei folytán az u (ritkábban v , w) betűt alkalmazták az \ddot{o} fonéma jelölésére is; ez a jelenség szórányosan egészen az ómagyar kor végéig elhúzódott. Hogy tárgyalt népnevünk korai ómagyar alakjában nem \ddot{u} hangzott, annak élnék bizonyítéka, hogy \ddot{u} fonémánk illabiális alternánsa, az i sohasem jelentkezik i -s írásmódú $m a g y a r$ **Zekil*-féle adatokban, ellenben — mint a közölt példákából is világosan kitűnik — annál inkább \ddot{o} fonémánk \acute{e} -ző alternánsának e -s jelöléseiben, l. a név *Zekul* és *Zekel* írásformáinak váltakozó sokaságát. Nevünk korai magyar második szótagi \ddot{u} -s kiejtésének eszméje csupán török **sikil*, **iszkil* előzmény és annak magyar i ~ \ddot{u} folytatása feltevésének kedvéért, az efajta származtatások igazolásaként is fölmerülhetett a szakirodalmi elképzésekben.

Ide kapcsolódóan lehet utalnom egy, a székelység nyelvi életéhez fűződő érdekes és fontos jelenségre.

A *székely* név ómagyar adataiban még u -s jelöléssel érvényesülő \ddot{o} -zés folyamatosan tetten érhető a későbbi írásbeliségben is, persze már \ddot{o} -s, \acute{o} -s, ew -s stb. írásmóddal, továbbá megvan a székelység egy részének mai, élő nyelvében, más székely nyelvjárások \acute{e} -ző nyelvállapotával szemben. Ebben az \ddot{o} ~ \acute{e} kettősségben, amely az ómagyar *Zekul* ~ *Zekel* adatok tükrözte váltakozásban akkor még kb. kiegyenlített arányban jelentkezik, a következő idők írásbeliségét tekintve már jól érzékelhető eltolódás tapasztalható, az \ddot{o} -ző adatok visszaszorulásával, illetőleg az \acute{e} -zők megszorodásával. Ennek az írásos arány-

beli változásnak az „ideiglenes végeredménye” világosan megjelenik az élő nyelvben, a mai székely nyelvjárások *ë ~ ö* kettősségének területi—nagyságbeli viszonyában: a székek lakta vidékek zömének *székěj* alakot mutató *ë*-zésével szemben Udvarhely megye középső része, az egykori Telegdi-szék területe *ö*-zók, ott a *székőj*-féle kiejtés járja; ez utóbbi vidékről tudósító élő nyelvi lejegyzésekben sokszor a zárt szótag végi *j* nyújtó hatását érzékeltető *székőj* adatok is előkerülnek (l. pl. NyK. 39. 1909: 286). Néprésznevünk életének ez a jellegzetessége semmiképpen nem független az Árpád-korban még az ország különböző területein lakó székely csoportok és a későbbi-mai székelység nyelvjárástörténeti—településtörténeti viszonyainak alakulásától, amelyről a néprésznev *ë ~ ö* nyelvi helyzetének mérlegelésén túl még más nyelvi és települési összefüggések is vallanak.

Mint ismeretes, a magyar nyelvjárások közti — nemcsak mai, hanem múltbeli — típuskülönbség egyik fontos eleme az *ë ~ ö* fonémaviszony. Nos, azok az Árpád-korra kimutatható székely csoportok, amelyek a Kis-Kárpátokban (Pozsony megye), Hetésben, a Kapos völgyének alsó szakaszán, Nagyváty környékén (Baranya megye), Füzér vidékén (Abaúj megye) helyezkedtek el, jó valószínűséggel mondhatóan *ö*-zók voltak; ezt a tényt jelzi, hogy az említett területek — köztük máig is *ë*-zók környezettől övezett nyelvjárászigetek — nyelvtörténetük egész folyamán *ö*-zók nyelvtípust képviselnek. Ezzel szemben azok az egykori székely csoportok, amelyek Moson és Sopron megye területéről, valamint Vas megye nyugati—északnyugati peremeiről mutathatók ki, az őmagyar korban *ë*-zók voltak; korai időktől máig e vidékek *ë*-zók típusának tanúsága vall ilyen voltukról. Az Árpád-kori székelyeknek e vonatkozásban „szembenálló” kétféle halmazata az akkori írásbeli arányoknak is teljesen megfelelően az adott időben számbeli-legalábbis kiegyenlített egymást, sőt az *ö*-zók alkalmasint még némi számbeli fölényben is lehettek. Hogy e kétféle típusú nyelvjárást beszélő korai székelységnek az Árpád-kor végétől induló további nyelvi folyamatában melyik részlegnek mi lett a sorsa, arra az imént vázolt későbbi-mai székelyföldi *ë ~ ö* viszonylatokkal való egybevetésük adhat felvilágosítást. Az egykori *ö*-zók általában helyben maradtak: ott vagy elszigetelődtek nyelvileg, l. pl. a mai Pozsony megyei, hetési és abaúji *ö*-zók nyelvjárászigeteket, vagy kölcsönös nyelvi interferenciával beolvadtak a környező magyarságba, l. pl. a Kapos menti és a nagyvátyi, egykor is *ö*-zók részlegeket. Ez utóbbiak el nem költözését onnan tudni, hogy az Udvarhely megyei *ö*-zók népesség máshonnan — és nem a nyugati országrészekből való — származását ismerjük (l. alább); nagyságrendjének ismeretében aligha kaphatott nyugatról is még további utánpótlást. Az Árpád-kori mosoni, soproni, vasi *ë*-zók székelyek viszont korábbi területükről zömükben áttelepültek/áttelepítettek a Székelyföldre, közelebről Marosszékre és Udvarhely megye északi—északkeleti területére, mely mozzanatra e vidékek *ë*-zók voltán kívül bő helynévi nyomok is mutatnak; Háromszék és Csík megye nagy *ë*-zók területe viszont nagyrészt kizárható e folyamatból, annak ugyanis máshonnan, de szintén nem nyugatról származását megint csak biztonsággal ismerjük (l. alább). — Az eddig említett régi, nyugati országrészi, jól elválóan részben *ö*-zók, részben *ë*-zók székelységen kívül volt még két további Árpád-kori székely csoport, mégpedig a keleti országrészben, de persze nem a későbbi-mai Székelyföldön, amely egykori területéről valószínűleg teljesen, csupán helynévi nyomokat hátrahagyva eltávozott, szintén a székelység mai lakóhelyére költözve/költöztetve. Az egyik ilyen korai székely részleg a Váradot környező bihari—telegdi székelység volt, amely bizonyosan *ö*-zók nyelvi típust beszélt; ez az Árpád-kor második felében Udvarhely említett részére, az egykori Telegdi-székbe költözött, Biharban csak helynévi maradványokat hagyva. A másik „keleti” székely csoport a Gyulaféhegyvár három oldalról övező völgyekben: a Sebes, a Kézd és a Fehérvártól északkeletre folyó Orbó patak mentén lakott, és bizonyosan *ë*-zók volt; ez szintén az Árpád-kor második felében és ugyancsak helynévi nyomokat hátrahagyva — nyil-

ván itt is a királyi hatalom akaratából — „kijebb”, a régi Sepsi-, Kézdi- és Orbai-székek (Háromszék megye) területére költözött, majd onnan az Olt felső folyása mentén észak felé fokozatosan feljebb is hatolt a később, máig *ë*-ző nyelviséget képviselő al- és felsíki, kászoni és gyergyói medencékbe. Gyergyóba és Csíkba még a Maros felső folyása mentén Marosszékről, valamint a Hargitán át az észak-udvarhelyi Kis-Küküllő völgye felől is költözött *ë*-ző nyelviséget hordozó székelység, a Háromszéki medence felől települt szintén *ë*-zőkkel egymásba feloldódva. (Az Árpád-kori székel csoportoknak és a mai Székelyföldnek nyelv- és településtörténetéről az *ë* ~ *ö* problematikájánál tágabb vonatkozásokban több alkalommal értekeztem; a kérdés iránt érdeklődők számára l. pl.: Ungarn-Jahrbuch (München) 1986: 207—24; Új Erdélyi Múzeum 1990: 109—22; Száz. 1991: 243—58; Jakó-Eml. 66—77; Imreh István-Eml. 53—67).

A tárgyalt néprésznevünk alakulásának ügyéhez szorosan hozzátartozó emez epizód után térjünk most már vissza a *székely* név hangtani felépíttségének mássalhangzó-kérdéseire. A szókezdő *sz*-szel és a hangzóközi *k*-val nincs semmi gond: ezek helyzetüknél fogva hangtörténetileg nyilvánvalóan eredeti, illetőleg nem változó jellegűek. Voltaképpen egyértelmű a szóvégi konsonáns ügye is. Ez eredetileg, illetőleg az őmagyar korban minden bizonnyal depalatális, tehát *l* minőségű volt. Az *ly* fonéma ugyan, még ha csekély számú lexémában is, már az ősmagyarban nyelvünk tartozéka volt, sőt a későbbi magyarban az *ly* végű lexémák száma fokozatosan már százakra ment föl, ám az abszolút és a relatív szótövek végén a palatális hangszín általában mégsem volt eredeti, hanem *Al*-ből (*r* > *l*-ből, *n* > *l*-ből) fejlődött. A korai őmagyarban e pozícióban még mindig az *l* tövég volt az uralkodó, legfőljebb néhány korai szláv jövevényszó (*konkoly*, *moly*, valószínűleg még *király*, *gally*) végének volt az átadó nyelvből kölcsönzött palatális minősége. E korai időkben néprésznevünk végének depalatális jellegét nemcsak sokáig következetesen *l*-es írásmódja tanúsítja, hanem az a jórészt csak a XIV—XV. század folyamán kibontakozó változás, amely magánhangzóval csatlakozó toldalékok előtt a tövégi *l* (és párhuzamosan az *n*) palatalizációját hozta, és ez az elvonódó lexémavégen is állandósult: *székelek* > *székelyek* :> *székely* típusú alakulás; vö. *asszon* > *asszonyok* :> *asszony*. Az *ly* fonémának a magyar nyelvterület jó részére kiterjedő *j* hangszínűvé fejlődése csak a XVI—XVII. század óta bontakozott ki: *székely* > *székej* fejlődéstípus; az *ly* a maga minőségét — mint ismeretes — csak palóc nyelvjárasterületen, valamint néhány konzervatív nyelvjárászigeten tartotta meg máig, ez a megmaradás azonban a székeliek nyelvének semelyik részlegében nem érvényesült, ott mindenütt a *j*-zés került uralomra. (Az *l* — *ly* — *j* összefüggéseinek problematikáját részletesen kifejtettem „A magyar *ly* hang története” című monográfiámban.)

4. Mindezek után már csak annak az összefoglaló rögzítése maradt hátra, hogy a tárgyunkat képező néprésznev alakja életének adatokból megismerhető kezdeti szakaszában, a korai őmagyarban minden valószínűség szerint *szēkēl* ~ *szēkēl*-nek hangzott. Ennek a ténynek a kiemelése az első pillantásra talán szűkkörűnek tűnő probléma ellenére több okból is kiemelkedően fontos. A tudománytörténetre nézve kiiktatja mindazon magyarázatok érvényességének lehetőségét, amelyek e nevünk körül, az etimon keresése, a korai adatok megítélése, a történeti következtetések levonása stb. terén a kutatókban nyilván a tudományos igazság megtalálásának legjobb szándékából, de ma már el nem fogadható tézisekben fölmerültek. A jövőre nézve arra figyelmeztethet, hogy a továbbiakban sem tanácsos ez ügyben olyan megoldásokba bocsátkozni, amelyek számításon kívül hagyják nemcsak a magyar nyelvtörténet ma érvényes fölfogását, hanem a történeti nyelvészetnek általában is alapvető tételeit, filológiaiilag is elengedhetetlen követelményeit, közelebbről pedig szóban levő nevünk őmagyar alakjának az egész kérdéskör meg-

ítélésében kulcsfontosságú szerepét. Különben is székely néprészlegünk nevének eredetbeli értékelésében, egyúttal történeti jelentéstartalmának értelmezésében jóval nagyobb és időszerűbb e kérdéskör jelentősége, mint a magyarság történetében szerepet játszó népcsoportok elnevezése legtöbbjének. A közelmúltnak és a jelennek a tapasztalatai ugyanis azt jelzik, hogy a székelyek származásának kérdése olyan célok és eljárások ürügyévé és eszközüvé válhat, amelyek népszámlálási gyakorlatban, etnikai értelmezésben, iskolaügyben, közizagatásban és hasonlóknban juthatnak érvényre.

BENKŐ LORÁND

On the history of the ethnonym *székely* in the Old Hungarian period

There have been continual attempts over the past one and a half centuries to reveal the etymology of the term *székely*, used to identify a particular ethnic group of Hungarians. The fact that such attempts have invariably proved unsuccessful may be partly due to their widely divergent ways of reasoning. However, the fundamental problem with them must lie in three factors: their insufficient philological foundations, their mainly preconceived ideas, and the lack of solid clues to the etymons suggested. A prerequisite for obtaining a clearer view is the establishment of the Early Old Hungarian form of the term, on the basis of a critical evaluation of the available data. There are no attested occurrences of the ethnic name *székely* prior to the 12th century. Subsequently, due to the learned etymologising of Hungarian authors of the period, the term *Siculus* (originally denoting an ancient ethnic group living in Sicily) was used instead for a long time. Beginning with the early 13th century, traces of the actual Hungarian term occurred increasingly often in personal and place names. As reflected in these, the term must have had the form *szēkēl* ~ *szēköl* in Early Old Hungarian; a form that clearly contradicts all previously suggested etymons. The alternation *ē* ~ *ö* in the second syllable may have important consequences for the geographical/migrational aspects of the early history of this ethnic group.

LORÁND BENKŐ